

HEGYI DOLORES

Ki alapította Dura-Európost?

A nagykiterjedésű ókori államalakulatok sorsa a Seleukidák birodalmát is utolérte. A központi hatalom gyengülése a szeparatiztikus törekvések erősödéséhez vezetett, s az egykori tartományok helyén létesült kiskirályságok katonai ereje gyengének bizonyult a parthusok előretörésével szemben. Végül a Seleukidák utolsó bástyája, Syria sem tudott ellenállni a parthus, majd később a római nyomásnak. Mindezek ellenére néhány makedón alapítású ázsiai város még az idegen uralom alatt is évszázadokig őrizte a görög kultúra hagyományait. A legtöbb erre vonatkozó dokumentum a szíriai Dura-Európosban maradt ránk.¹

A klasszikus szerzők keveset tudtak arról a településről, amelyet ma Dura-Európos néven tart számon a szakirodalom. Ammianus Marcellinus korára ez a terület teljesen elnéptelenedett, Julianus császár Kr. u. 363-ban már szarvasokra vadászhatott a város romjai között. A történetíró az Euphratés mellett fekvő várost Dura néven említi, ugyanakkor tudósít egy Európos nevű városról, amely Médiában található.² Stephanus Byzantius egy Nikatoris nevű *polis*ről ír, amely Seleukos Nikatör alapítása (*ktisma*) „Európosnál”.³ A város alapításához időben legközelebb eső forrásunk, Polybios a Parapotámiában fekvő Európos mellett említi Mezopotámiában még egy Dura nevű várost.⁴ Az ókori történetírók Raga/Ragé néven is ismernek egy várost, melyet Seleukos Nikatör alapított, és Európosnak nevezett el, de ezt jóval keletebbre, Médiába helyezik.⁵

Dura-Európos egy igen fontos út állomása volt, mely a nyugati fővárost, Antiocheiát kötötte össze a keleti fővárossal, a Tigris melletti Seleukeiával. Egy út, mely egyben karavánút is volt, korábban a Khabur torkolatáig az Euphratés keleti partján haladt. Mivel a keleti partot csatornák szeltek át, és gyakoriak voltak az ára-

¹ A görög nyelv és kultúra olyannyira meghatározó szerepet játszott a város életében, hogy a görög nyelvű adminisztráció és a hellénisztikus közigazgatás néhány eleme tovább élt a parthus és a római uralom idején is. A romok között talált feliratos anyag, pergamenre és papyrusra írt dokumentumok, valamint falba karcolt vagy festett rövid szövegek és rajzok (graffiti, dipinti) a parthus és a római korból származnak. A graffitek 89 százaléka görög, 3 százaléka latin, 5 százaléka sémi nyelvű, 3 százaléka bilinguis. KILPATRICK, G. D., Dura-Europos: The Parchments and the Papyri. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 5, 1964, 215–225. BAIRD, J. A., The Graffiti of Dura Europos: A Contextual Approach. In: BAIRD, J. A. and TAYLOR, C., *Ancient Graffiti in Context*. New York, Routledge, 2011, 53.

² Rerum Gestarum XXIV. 1.5. (vö. Zosimus 3.14.) és XXIII. 6.39.

³ Stephanus Byzantius, Nikatoris címszó.

⁴ Polybios V. 48, 15–16 és V. 52, 1–4. Stephanus Byzantius, Dura címszó.

⁵ Strabón XI. 9, 1 C 514 és 13, 6, C 524–525. Arrianos, Anabasis III. 20, 2. Diodóros XIX. 44–45. Stephanus Byzantius, Raga címszó. Seleukos városalapításaira vonatkozólag lásd Appianus, Syriaica 57 § 292 és Eusebius, Chronica II. 116.

dások is, a nyugati part viszont az év nagy részében járható volt, áttértek a nyugati parton való közlekedésre. Ez igen kedvező helyzetet teremtett Dura-Európos számára, a hely földrajzi adottságai – az Euphratés közelsége miatt az utat a városon keresztül kellett vezetni – lehetővé tették, hogy a városkapuk bezárásával leállítsák a kereskedelmi forgalmat.⁶

Dura-Európos egy babylóniai erőd (sémi *dūrū* = „fal, fallal körülvett épület”) helyén⁷ létesült, görög nevét az alapítótól kapta. A görög várost egy négyzethálós rendszer, talán a hippodamosi rendszer szerint tervezték, de a citadella és környéke egy ettől eltérő orientációt mutat.⁸ A város ma látható romjai már a parthus és a római kori építmények maradványai. A stratégosi palota, a citadella-palota és a bástyák alapozásában fennmaradtak a hellénisztikus kori, faragott kövekből álló, kötőanyag nélkül épült falak maradványai. Ez a falazási technika még a Seleukidák korának építészeti gyakorlatát követi. A citadellát, mely a település keleti oldalán épült, egy szakadék választotta el a város többi részétől. A citadellában a legkorábbi hellénisztikus leletek a Kr. e. 3. századból származó görög cserépedények és I. Antiochos (Kr. e. 281–261) pénzérméi.⁹ A leletek alapján arra lehet következtetni, hogy a város tervezése I. Seleukos uralkodása alatt (Kr. e. 305–281) megkezdődött, és I. Antiochos korában már görög/makedón helyőrség állomásozott a citadellában.

A város alapítására vonatkozólag a dura-európosi feliratok felfedezéséig csak az időszámításunk kezdetén élt Isidorus Charax következő tudósítása állt a kutatók rendelkezésére:

Δοῦρα Νικάνορος πόλις κτίσμα Μακεδόνων ὑπὸ δὲ Ἑλλήνων Εὐρωπὸς καλεῖται.

„Dura Nikanór városa, a makedónok alapítása, a hellének Európosnak nevezik.”¹⁰

Nem világos, mit ért Isidorus „Nikanór városa (*polis*)” kifejezés alatt, miközben a város alapítását (*ktisma*) általában a makedónoknak tulajdonítja. Egy, a szakirodalomban elterjedt értelmezés szerint egy bizonyos Nikanór lett volna az alapító.¹¹

⁶ ROSTOVITZEF, M., *Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt*. Darmstadt 1955, I. 378.

⁷ Atargatis templomának falába beépítve előkerült egy óbabiloni tábla töredéke, amelyen a da-ma-ra, kiejtve da-wa-ra szó olvasható. STEPHENS, R.J., „A Cuneiform Tablet from Dura-Europos”, *Revue d'Assyriologie* 34, 1937, 183–190. Yale Babylonian Collection, inv. no. YBC 6518.

⁸ „La citadelle de Doura a une orientation différente de celle de la grille et semble avoir largement influencé celle du secteur, notamment l'îlot A1 avec son petit temple dit des archers romains et l'îlot B2. L'originalité de l'îlot B2 est marquée aussi par le fait que son orientation ne tient pas compte de la grille mais plutôt de l'orientation de la citadelle” – írja ALLARA, A., L'îlot des potiers et les fours à Doura-Europos. Étude préliminaire. *Syria*. 69, 1–2, 1992, 104.

⁹ DOWNEY, S.B., The Citadel Palace at Dura-Europos. *Syria* 63. 1986, 27–37. Vö. *Syria* 65. 1988, 343–347.

¹⁰ Isidorus Charax, Mansiones Parthicae (Stathmoi Parthikoi). MÜLLER, K., *Geographi graeci minores*, Paris 1882, I. 248, I. Isidorus Charaxra vonatkozólag ld. CHAUMONT, M.L., Études d'histoire parthe. V. La route royale des Parthes de Zeugma à Séleucie du Tigre d'après l'itinéraire d'Isidore de Charax. *Syria* 61, 1984, 63–107.

¹¹ Legutóbb BAIRD, J. A. *The Inner Lives of Ancient Houses. An Archaeology of Dura-Europos*. Oxford, University Press, 2014, I és 21.

ROSTOVITZEFF, M.I. – BROWN, F.E. – WELLES, C.B. (Eds.), *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report 7/8*, New Haven 1939. Plate XX

A Nikanór/Nicanor gyakran használt makedón személynév volt, a hellénisztikus Keleten is több történeti személyiség viselte. Plinius szerint egy bizonyos Nicanor Mesopotamia praefectura volt, aki az Orroeus és Mardanus arab törzsek által lakott területen alapított egy várost, Antiochia Arabist.¹² Plinius tehát nem egy Euphratés mellett épült várossal ír, és korszakmeghatározást sem ad. Nikanórt, akit Antigonos, I. Seleukos ellenfele nevezett ki Média helytartójának (*satrapés*), Seleukos ölte meg 312-ben.¹³ A bizánci korban élt Joannés Malalas¹⁴ valahonnan arról értesült, hogy I. Seleukos Nikomédésre és Nikanórra, nőtestvérének, Didymeának fiára bízta „egész Asia gondozását (*frontis*)”. Minderről sem hellénisztikus, sem a római kori szerzők nem tudnak. A Seleukida birodalom szervezeti felépítésének ismeretében mindenképpen megállapítható, hogy ez a tudósítás szakszerűtlen és pontatlan. J. P. Grainger szerint¹⁵ Didymea kitalált alak, s a róla és fiáról szóló történetet pro-

¹² Mesopotamia tota Assyriorum fuit, vicatim dispersa praeter Babylona et Ninum. Macedones eam in urbes congregavere propter ubertatem soli. Oppida praeter iam dicta habet Seleuciam, La<o>diceam, Artemitam; item in Arabum gente qui <O>rroei vocantur et Ma<r>dani Antiochiam, quae a praefecto Mesopotamiae Nicanore condita Arabis vocatur. Plinius Secundus, *Naturalis Historia* VI.117–121.

¹³ Seleukos saját kezével ölte meg. Appianos, *Syriaca* 55.

¹⁴ Joannés Malalas, *Chronographia* 198.

¹⁵ J.P. GRAINGER tévesen Didymaia alakot közöl. *A Seleukid Prosopography and Gazetteer*. Leiden–New York–Köln 1997, 44.

pagandisztikus céllal terjesztették a Seleukidáknak a didymai Apollón kultusszal való kapcsolata miatt.

Dura-Európos felfedezése¹⁶ óta ismerünk egy másik hagyományt is. A két Gad, Dura és Palmyra/Tadmor védőistenségeinek templomában¹⁷ fennmaradt egy relief, amelyet a palmyrai pap, Hairan, Maliku fia, Nasor unokája ajánlott fel Dura védő istenségének, Gadnak. A reliefen az isten trónon ül, mellette kétoldalt sasok, jobb oldalán Hairan látható, amint áldozatot mutat be Gadnak, a bal oldalán álló fiatal Seleukos Nikatör győzelmi koszorút helyez az isten fejére. A palmyrai nyelven írt feliratok a relief alján helyezkednek el, két oldalt az ábrázolt személyek neve olvasható. A felajánló a palmyrai papok jellegzetes fejfedőjét viseli, és palmyrai nyelven fogalmazza meg dedicatioját, de ugyanakkor tiszteletben tartja a helyi hagyományokat, amikor Seleukos Nikatör alakját is rávéseti a reliefre és Gadot Zeus jellegzetes attribútumaival, a sasokkal mintáztatja meg. Ugyanott, egy másik reliefen Palmyra/Tadmor isteni védnökét, Gadját nőalakban ábrázolta a művész, jobbán áll Hairan, a pap, balján Niké, aki egy koszorút nyújt az istennő felé. Az istennő egy sziklán ül, bal kezét egy oroszlán fején nyugtatja, alatta egy nőalak felsőteste látható, valószínűleg a Palmyrát vízzel ellátó Efka forrás personifikációja.¹⁸

Minthogy Dura-Európos a helyi dokumentumok szóhasználata szerint is görög *polis* volt, nem meglepő, hogy itt is találkozunk az államilag kinevezett, évente változó papság intézményével. Egy Kr. u. 180-ból származó felirat keltezésében négy *hiereus* neve olvasható:

Zeus papja Lysanias, Zénodotos fia, Héliodóros unokája
Apollón papja Theodóros, Athénodotos fia, Artemidóros unokája

¹⁶ A régészek figyelme akkor terelődött a lelőhelyre, mikor 1920-ban egy brit szolgálatban álló indiai zászlóalj katonái a sivatag homokjából előbukkanó falfestményeket vettek észre. Rövidesen megkezdődtek az ásások az Académie des Inscriptions et Belles Lettres támogatásával a belga Franz Cumont irányítása alatt (1922–1923). A munkálatokat később az amerikai Yale Egyetem és a francia Akadémia szponzorálta, az ásások főigazgatója M. I. Rostovtzeff lett (1929–1937). Hosszú szünet után 1986-ban kezdődtek újra a feltárások a Mission Franco-Syrienne de Doura-Europos égisze alatt a francia Pierre Leriche és szíriai munkatársai vezetésével. A görög feliratok kiadása: BRADFORD-WELLES, C. – GILLIAM, J. F. – FINK, R. O., *Excavations at Dura-Europos. Final Report V, Part I, The Parchments and Papyri*. New Haven and London 1959. (P.Dura).

¹⁷ ROSTOVITZ, M. I. – BROWN, F. E. – WELLES, C. B. eds., *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report 7/8*, New Haven 1939, 258 és 297. Plate XXXV.

¹⁸ A *naos* hátsó falán egy nagyobb központi fülke maradványai láthatók. Mindkét oldalán kisebb fülkék helyezkedtek el. Mivel a két Gadot ábrázoló, a földre esve talált relief méretei a szélső fülkék méreteinek felelnek meg, feltehető, hogy a szentély főistenségének képmása a központi fülkében kapott helyet. Egy harmadik relief kilenc töredéke is előkerült, ami alátámasztja ezt a feltevést. A főistenség talán Malakbel volt. DIRVEN, L., *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*. Leiden, Brill, 1999, 102. Uő., Strangers and Sojourners. The religious behavior of Palmyrenes and other foreigners in Dura-Europos. In: BRODY, L. R. – HOFFMANN, G. L., eds., *Dura-Europos: Crossroads of Antiquity*, Chestnut Hill, Mass: McMullen Museum of Art, Boston College 2011, 209–210, 43–44 jegyzet.

az Ősök (Progonoi) papja Héliodóros, Dioklés fia, Héliodóros unokája
Seleukos Nikatór papja Danymos, Seleukos fia, Danymos unokája¹⁹

A nevek viselői az ősi makedón családok leszármazottai, tehát olyan papi tisztségekről van szó, melyek a város alapításának idejéből származtak. Seleukos Nikatór ekkor mint alapító *oikistés* vagy *archagetés* kerülhetett az istenek sorába. Ezért vésethette a palmyrai Hairan Seleukos alakját egy kultuszreliefre. Tudjuk, hogy az alapítóknak ugyanúgy áldoztak mint az isteneknek.²⁰ Az alapító kultikus tiszteletével egyidejűleg bevezették az alapítást védő istenségek kultuszát is. Artemis templomában előkerült egy felirat, amelyen egy bizonyos Abidnériglos, Zabidilos fia maga és fiai egészsége érdekében tett felajánlást „Apollón és Artemis Archégoi” tiszteletére.²¹ A felajánló, bár a sémi bennszülött lakosság képviselője, a görög istenségekhez fordul pártfogásért.

Még a város pusztulásai előtti években is élénken élt a hagyomány, miszerint Európos Seleukos Nikatór szent, sérthetetlen és autonóm *kolóneiája* (sic).²² A *kolóneia* szó használata a görög *katoikia* helyett azzal magyarázható, hogy a város ekkor már római *colonia* volt. Nem tudjuk, hogy Dura-Európos mikor kapott colonia rangot, de valószínű, hogy ez Palmyrához hasonlóan Kr. u. 211-ben történt.

A helyi tradíció ismeretében felmerül a kérdés, hogyan alakulhatott ki az Isidorus Charaxnál fennmaradt hagyomány. I. Seleukost hol Seleukos Nikanór, hol Seleukos Nikatór néven említik forrásaink. A Nikatór, „Győztes” melléknevet az uralkodó a háborúiban elért sikereiért kapta. Először Polybios nevezi I. Seleukost Seleukos Nikanórnak.²³ Tudjuk, hogy Polybios római tartózkodása idején (Kr. e. 168–150) egy vadásztársaság tagja volt, e társasághoz tartozott a túszként Rómában élő Démétrios, a későbbi II. Démétrios seleukida uralkodó és a makedón Nikanór is.²⁴ A Nikanór nevet tehát többször hallhatta Polybios, s a hasonló hangzású szavakat – Nikanór és Nikatór („Győztes”) – könnyen felcserélhette.

Az Isidorus által feldolgozott tradíció nyilvánvalóan Polybiosra vezethető vissza. Nagy a valószínűsége annak, hogy Isidorus forrásában is eredetileg Seleukos Nikanórról volt szó, de a szöveghagyományozás során egy kéziratból kimaradt Seleukos neve, csak a Nikanór név örződött meg. Ez a szövegvarians juthatott el Isidorushoz. Kérdéses tehát, hogy Dura-Európosban létezett-e egyáltalán egy Nikanór nevű alapító. Ha egy bizonyos Nikanór lett volna Dura-Európos alapítója,

¹⁹ P. Dura 25. Kr. u. 80. SHERK, R. K., The eponymous Officials of Greek Cities IV. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 93, 1992, 256–257.

²⁰ Hérodotos VI. 38. MALKIN, I., *Religion and the Founders of Greek Colonies*. University of Pennsylvania, 1981, 249.

²¹ BAUR, P. W. C. – ROSTOVITZ, M. I. – BELLINGER A. R., eds., *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report 3*, New Haven, Yale University Press 1932, 63, no. 161.

²² ... ἐν Κολωνείᾳ Εὐρωπ[αίων Σελεύκου] Νεικάτορος [τῆ] ἱερᾶ [καὶ] ἀ[σὺ]λῳ καὶ ἀ[ὐ]τονόμ[ω]. P.Dura no. 32. Kr.u. 254. A görög „ei” kiejtése ebben a korban már „i”.

²³ Polybios X. 27.

²⁴ Polybios XXXI. 14.

*oikistés*ként tisztelték volna a városban, ennek azonban semmi nyoma sincs a feliratos anyagban. A Seleukida Birodalom tartományaiban az ismert görög *polis*okat az uralkodók alapították. Európos kivétel lenne?

Absztrakt

Dura-Európos alapítására vonatkozólag a görög és palmyrai nyelvű feliratok felfedezéséig csak az időszámításunk kezdetén élt Isidorus Charax következő tudósítása állt a kutatók rendelkezésére: „Dura Nikanór városa (*polis*), a makedónok alapítása, a hellének Európosnak nevezik.” Egy, a szakirodalomban elterjedt értelmezés szerint egy bizonyos Nikanór lett volna az alapító. Dura-Európos felfedezése óta ismerjük a helyi hagyományt, melyből kiderül, hogy a makedón telepesek utódai Seleukos Nikatórt tartották a város alapítójának. I. Seleukost hol Seleukos Nikanór, hol Seleukos Nikatór néven említik forrásaink. A Nikatór, „Győztes” melléknevet az uralkodó a háborúiban elért sikereiért kapta. Először Polybios nevezi I. Seleukost – tévesen – Seleukos Nikanórnak. Az Isidorus által feldolgozott tradíció nyilvánvalóan Polybiosra vezethető vissza, a szöveg-hagyományozás során azonban egy kéziratból kimaradhatott Seleukos neve, s csak a Nikanór név őrződött meg. Ez a szövegvariáns juthatott el Isidorushoz. Ha egy bizonyos Nikanór lett volna Dura-Európos alapítója, *oikistés*ként tisztelték volna a városban, ennek azonban semmi nyoma sincs a feliratos anyagban.

Kulcsszavak

Isidorus Charax, Nikanór, Seleukos Nikatór, Seleukos Nikanór, *oikistés*, *polis*, *colonia*

Abstract

Wer hat Dura-Europos gegründet?

Európos war nach Isidorus Charax „Nikanor’s polis, die Gründung der Makedonen”. Die Althistoriker zitieren meistens nur diesen Text, wohl wir seit der Entdeckung der Inschriften von Dura-Európos wissen, dass die Nachfolger der makedonischen Siedler Selenkos Nikator für Gründer der Polis hielten. Isidorus Charax nutzte wahrscheinlich eine Quelle, in der ursprünglich Seleukos Nikanor (ein Fehler, der von Polybios stammt) stand, aber in der Textüberlieferung der Name Seleukos ausfiel. Wenn Nikanor der Gründer der Polis gewesen wäre, hätte einen Kult als Oikistes gehabt.

Schlüsselwörter

Isidorus Charax, Nikanór, Seleukos Nikatór, Seleukos Nikanór, oikistés, polis, colonia